

Чорноморські вектори у геополітичних концепціях України і Росії

Роман Додонов,

доктор філософських наук,
професор кафедри філософії

Донецького національного технічного університету

У статті здійснюється порівняння російських та українських геополітичних концепцій щодо визначення місця Чорного моря у житті російського і українського народів.

Події, пов'язані з останніми президентськими виборами, вкотре актуалізували ідею федералізації українських земель. Розкол електорату на східний і західний, брудні політтехнології, звинувачення в сепаратизмі, епатажний з'їзд делегацій від регіонів у Северодонецьку – все це знову й знову привертає увагу науковців до тези про „буферний стан” України між цивілізаціями Європи і Росії, а отже – до традиції тлумачення стратегічних напрямів розвитку української нації.

Важко не помітити, що така молода для вітчизняної політичної думки галузь знання як геополітика, все більше стає засобом виправдання певних амбіцій та зовнішньополітичних інтересів тих чи інших політичних сил. Власне кажучи, геополітика завжди була такою, починаючи від свого започаткування у працях Ф. Ратцеля, Р. Челлена, К. Хаусхофера, основною метою яких була апологетика загарбницьких апетитів імперіалістичних урядів. Заідеологізованість, суб'єктивізм і релятивізм поглядів, на жаль, лишається неодмінною рисою й сучасного політичного дискурсу. І це незважаючи на те, що геополітика завжди тяжіла до виведення критерію істинності цього різновиду політичного знання з царини вербального і нічим (крім суб'єктивної волі політика чи ідеолога) не підкріпленого виразу власних поглядів у площину об'єктивних підстав.

Здавалося б, звернення до географічних чинників – клімату, конфігурації території, рельєфу, прибережної смуги, наявності корисних копалин, багатства флори і фауни – тобто об'єктивних за своєю природою умов існування людських суспільств, повинно якщо не повністю виключити суб'єктивно-ідеологічний момент з політологічних концепцій, то хоча б мінімізувати його. Але сталося так, що геополітика не ліквідувала,

**Чорноморські вектори
у геополітичних концепціях України і Росії**

Роман Додонов

а ще більш релятивізувала політичні істини, перетворившись на черговий, до того ж необов'язковий аргумент у дискусіях між адептами різних політичних угруповань. Задовольняють нас геополітичні міркування, підкріплюють наші позиції – ми їх охоче використовуємо, не задовольняють – не використовуємо.

Ілюстрацією цієї тези є „науковий” висновок про одвічне протистояння телурократії („сил суші”) і таласократії („сил моря”). Історія цивілізацій розглядається тут з позицій „географії як долі”. Розташовані на материках телурократичні держави повинні об'єднатися проти острівних таласократій, насамперед – англосаксонських країн. Зокрема, фундатор германської геополітики К. Хаусхофер декларував необхідність створення „континентального союзу” Берліна, Москви і Токіо [1, с. 32 – 36]. Нацистські ідеологи вважали, що тільки так можна дати гідну відповідь на „британський виклик”. Як відомо, на практиці ці теоретичні конструкти – після рішучої відмови СРСР – у дещо зміненому вигляді реалізувалися у вісі „Берлін – Рим – Токіо”. Здавалося б, геополітичний намір збережено, але мало хто звернув увагу на те, що ані Італія, ані Японія аж ніяк не можуть бути віднесені до материкових держав. Проте, що таке географія у порівнянні з мілітаристськими прагненнями націоналістичних урядів!

Отже, геополітика замість надійного у методологічному плані й для всіх очевидного фундаменту політологічних теорій являє собою щось на зразок „географічної герменевтики”, де кожний інтерпретатор по-своєму тлумачить „Велику книгу природи”.

Саме така ситуація склалася й в українській та російській геополітиці стосовно усвідомлення ролі і значення Чорного моря для східнослов'янських народів, для визначення південного вектора зовнішньої політики їх держав. Цю проблему зачіпали такі класики російської історіософії, як С. Соловйов [2], М. Данилевський [3], К. Леонтьєв [4]. В Україні чорноморський вектор зовнішньої політики став предметом геополітичних досліджень переважно в добу української революції, про що писали М. Грушевський [5], Ю. Липа [6] та інші автори. При цьому, незважаючи на те, що Чорне море виступає свого роду константою, тобто протягом „історичної доби” воно не змінюється як географічний об'єкт, у російському та українському інваріантах простежується значна різниця, на що, власно кажучи, й хотілося б звернути увагу у цій статті.

Сьогодні, на жаль, серед досить багатой геополітичної літератури [див.: 7 – 10] майже не існує історіософських та політологічних досліджень, у яких розглядалися б геополітичні аспекти Чорноморського регіону. Винятком є хіба що праці А. Никифорова [11], М. Несука, В. Репринцева, Є. Камінського [12], Н. Держалюка, С. Виднянського, В. Коваля [13], С. Порубіжного [14]. Ці автори лише фрагментарно зачіпають окремі моменти зазначеної проблеми.

Отже, метою цієї статті є порівняння російських та українських

геополітичних концепцій щодо визначення місця Чорного моря у житті обох східнослов'янських народів.

У російській геополітиці важливе місце посідає категорія „місцерозвиток” (рос. „месторазвитие”). Ця категорія була запроваджена фундатором євразійської концепції П. Савицьким і знайшла підтримку і деталізацію у Г. Вернадського та Л. Гумільова. П. Савицький, якого О. Дугін у книзі „Євразійський тріумф” характеризує як геополітика, „постать якого анітрохи не поступається за масштабом Хаусхоферу чи Макіндеру”, вважав, що кожний етнос органічно пов'язаний з ландшафтом свого етноареалу. Вихід за його межі супроводжується прагненням – свідомим або частіше підсвідомим – пристосувати, перебудувати нове географічне оточення під звичне, рідне для цього етносу.

Інакше кажучи, кожний народ має певні географічні обмеження. Навіть у випадку експансії етносу на нові землі і створенні багатонаціональних імперій специфіка господарства і спосіб життя не дозволяє далеко відриватися від початкової природної зони. Римська імперія, наприклад, незважаючи на величезну територію, не змогла підкорити землі, де не ріс виноград. Київська Русь, почавшись з середньої Наддніпряни, поширилася в межах річкових систем Східноєвропейської рівнини. Московська держава зародилась у лісових масивах межиріччя Волги та Оки, потім перетворилась на Російську імперію, яка відносно легко опанувала величезну лісову смугу від Балтики до Тихого океану, навіть перекинулася на Аляску, але зупинилась на Півдні перед низкою високих гір. Цей природний рубіж Росії так і не вдалося подолати. Отже, категорія місцерозвитку вказує на той ареал культур-цивілізації, у якому найорганічніше відбувається історична еволюція відповідного народу.

У цьому плані узбережжя Чорного моря завжди було прикордонною смугою кількох місць розвитку. Величезна геологічна западина, що утворилась внаслідок зсувів земної кори та багатовікового руху первинних материкових плит, заповнена водами Середземного, Чорного, Каспійського та Аральського морів, глибоко проникає всередину Євразії. Із заходу, півдня і сходу Чорне море оточують гірські масиви Балкан, Малої Азії, Кавказу; лише з півночі до нього безпосередньо прилягає степ. Саме родючі чорноземи Причорномор'я, близькі за багатьма показниками до власного місцерозвитку слов'ян-землеробів, стали об'єктом їх поступового господарського освоєння. Природними шляхами, що сприяли рухові східних слов'ян на південь, були Дунай, Дністер, Південний Буг, Дніпро, Дон. Важливо підкреслити, що за Чорним морем для стародавніх русичів лежала свята земля – Царгород, звідки в Русь прийшло християнство.

„Немає на Земній кулі місця, - зазначав М.Данилевський, - яке може порівнятися центральною своєю місцеположенням з Константинополем. Немає на Землі іншого такого перехрестя всесвітніх шляхів... Цим світовим

географічним перевагам відповідають і місцеві топографічні зручності. Босфор, глибока і широка річка солоної води в 35 верст завдовжки, з багатьма... бухтами, є великою безпечною гаванню для суден, що служать зовнішній світовій торгівлі..." [3, с. 310 - 311]. Починаючи з XV століття, Константинополь опиняється під владою турків-османів. Експансія агресивних азіатів нашттовхнулася на Чорне море як на природну перепону на її шляху на Північ. Охопивши морське узбережжя з трьох боків, ісламська цивілізація змогла перебратися на північний берег і тут – у дещо послабленому вигляді – змушена була протистояти народам східноєвропейської цивілізації, використовуючи допомогу місцевих кочовиків. Кримський півострів, природа якого ніби в мініатюрі повторювала рельєф регіону (стєпова північ, гірський південь), через свою ізолюваність від материка став форпостом ісламу по той бік моря від Туреччини.

Протоки Босфор і Дарданелли, котрі опинилися в руках мусульман, „закоркували” вихід до Середземноморських країн Європи. „Не дивно, що таке місто, як Константинополь, привертає увагу всіх політиків, що питання, хто буде ним володіти... турбує всіх мислителів, які не лишаються байдужими до великих інтересів сучасної історії; отже, окреме Константинопольське питання важить, принаймні, стільки ж на терезах сучасної політики, як і все інше цілісне Східне питання” [3, с. 313 - 314]. Отже, обидві цивілізації мали історичні підстави володіти Чорним морем. Міжцивілізаційна боротьба з перемінним успіхом тривала кілька століть, перетворюючи регіон на театр бойових дій. У російській історіографії чорноморський вектор зовнішньої політики отримав назву „східного питання”.

Одним з перших намагався обґрунтувати сутність східного питання російський історик С. Соловйов. Він тлумачить конфлікти росіян і турків на Чорному морі як часткові випадки ширшого протистояння між Європою та Азією взагалі. Важливо підкреслити, що його міркування мали характер саме геополітичний, оскільки він ототожнював Європу з життєдайним впливом моря, а Азію – з впливом степу, що омертвлює. Тобто зустрічаємося із згаданою вище суперечністю таласократії і телурократії, які в алегоричній мові XIX століття отримали назву Ормузда і Арімана. Боротьба між ними, за С. Соловйовим, складає найістотніший зміст історії.

У своїх „Петровських читаннях” С. Соловйов зазначає, що поява на Чорному морі перших російських кораблів стала тим сигналом, який зумовив поворот зовнішньої політики західноєвропейських країн від допомоги християнській Росії в її боротьбі з Османською імперією до підтримки останньої. „...Доти європейські держави, боячись турків, постійно і старанно запрошували російських царів до війни з ними, причому вказували на тісний зв'язок Росії з християнським народонаселенням Туреччини за єдністю не тільки віри, але й сповідання,

вказували на обов'язок Росії відновити східну грецьку імперію на руїнах турецької. Але тепер, коли Росія виконала нарешті вимоги, увійшла до європейського союзу проти турків, коли турки з усіх боків зазнавали поразки, виявили свою слабкість, і коли Росія знайшла дивну силу..., коли Росія виявилася готовою виконати цю накреслену їй в Європі програму, Європа з обуренням і жахом відвернулася від цієї програми і накреслила для себе іншу – підтримувати всіма засобами Туреччину проти Росії” [2].

Розвиток міркувань про „східне питання” знаходимо у М. Данилевського у його праці „Росія і Європа”. Критикуючи С. Соловйова за надто „широке” тлумачення суб'єктів східного питання, він уточнює, що йдеться не про протиріччя у площині „Азія – Європа”, а про боротьбу кількох культурно-історичних типів. Як відомо, М. Данилевський був прибічником цивілізаційного підходу до аналізу історичного процесу. Він вважав, що людство складають різноманітні культурно-історичні типи: єгипетський, китайський, індійський, романо-германський, слов'янський та інші. Наведений С. Соловйовим „випадок неправильно узагальнений, – пише він, – веде до поняття про уявну боротьбу між Європою і Азією – замість дійсної боротьби, що відбувалася між типами еллінським та іранським, римським і давньосемітським, римським і еллінським, римським і німецьким, нарешті, романо-германським і слов'янським. Ця остання боротьба і складає те, що відоме під ім'ям „Східного питання”, яке, у свою чергу, є продовженням давньосхідного питання, що полягало в боротьбі римського типу з грецьким” [3, с. 258].

Відштовхуючись від географічних чинників, М. Данилевський переходить до історичного обґрунтування „східного питання”, яке, на його думку, мало чотири етапи. Перший етап тривав від Філіппа Македонського до Карла Великого, до розподілу церков і виникнення Російської держави. На початку цього періоду Філіпп Македонський прагне забезпечити самобутність політичної долі грецького народу і грецької культури, але це йому не вдається. Лише імператор Костянтин здійснює цю справу: засновує Царгород – Константинополь. З часом і Рим, і Візантія вже вичерпали свої творчі сили і повинні були передати спадщину новим народам. Спадкоємцями Риму виявились германці, спадкоємцями Візантії – слов'яни. Саме в цих народах повинна була ожити вікова боротьба між Грецією і Римом.

Другий етап супроводжувався натиском германського культурно-історичного типу на слов'янський, латинства на православ'я – від Адриатичного моря і середнього Дунаю до берегів Балтійського моря, від Лаби до Дніпра. На цьому тлі починає свій наступ і магометанство. Цей етап закінчується виходом на політичну арену Російської імперії як нової самостійної сили в Європі – „свідомої захисниці православ'я і слов'янства”.

Третій етап пов'язаний з діяльністю Катерини II та її „геніального повноважного міністра Потьомкіна Таврійського”. „Від того часу турецька

влада обернулася на історичний непотріб...” М. Данилевський підкреслює, що Російська імперія прагнула, по-перше, знищити Оттоманську імперію і разом з Австрією поділити її територію; по-друге, взяти під контроль Царгород і вирішити проблему чорноморських проток, а також приєднати до себе Малу Азію, охопивши всі береги Чорного моря; нарешті, по-третє, реалізувати так званий „Грецький проект”, тобто відродити православну грецько-візантійську державу [3, с. 274]. „З Кримською війною закінчився третій період Східного питання і почався четвертий, останній період вирішення питання, яке повинне показати: чи велике слов’янське плем’я тільки числом своїм і простором займаної ним землі, або воно є великим й за внутрішнім своїм значенням; чи рівноправний воно член в сім’ї арійських народів; чи належить йому відігравати світову роль нарівні з його старшими братами; чи призначено йому утворити один з самобутніх культурних типів всесвітньої історії, а чи йому призначено другорядне значення васального племені, незavidна роль етнографічного матеріалу, що мусить жити собою своїх гордих володарів і сюзеренів?” [3, с. 277].

На четвертому етапі стає остаточно ясно, що не „магометано-турецький епізод в розвитку Східного питання” є основним. Туман розвіюється, і головні вороги опиняються tet-a-tet. М. Данилевський прогнозує в майбутньому грандіозне зіткнення Слов’янства з Германським світом, відчуття світової війни у його творах досить виразне. „Боротьба Слов’янства з Європою... не закінчиться, звичайно, в один рік, в одну кампанію, а займе собою цілий історичний період” [3, с. 277]. Результатом цього зіткнення має бути остаточно вирішення Східного питання, воз’єднання всіх слов’ян під владою російського царя, а духовним символом останнього – встановлення хреста над храмом Святої Софії в Константинополі.

Слід зазначити, що ця ідея не належить виключно М. Данилевському. Її підтримувало чимало російських мислителів консервативної спрямованості. Не випадково М. Данилевський ставить епіграфом до розділу „Царгород” у „Росії і Європі” такі рядки Ф.Тютчева:

И своды древние Софии
В возобновленной Византии
Вновь осенят Христов алтарь!
Пади пред ним, о Царь России,
И встань, как Всеславянский Царь!

Інший представник релігійного консерватизму – К. Леонт’єв, послідовно порівнюючи Візантію і слов’янський світ, робить висновок, що Росії слід відмовитися від активної політики у Західній Європі, змінивши її пріоритетний вектор на Південь – на Босфор. Тут геополітичний напрям „передвиження русской жизни” підкріплюється духовним зв’язком із православними народами колишньої Візантії. При цьому, неправославні елементи, що будуть включені до імперії, також повинні знайти власне

місце у „російському морі”. Сама ж імперія отримує принципово оновлений вигляд за рахунок ускладнення її структури на підставах власної культурно-історичної якості [4].

Російські геополітичні концепції не лишилися тільки на папері. Вони втілювались у розробках Російського Імператорського Генерального штабу і були покладені в основу стратегічних планів бойових дій, починаючи з часів Анни Іоанівни. „Лише від стану флотилії і від указу Її Величності залежатиме, чи піду я наступного року в гирло Дністра, Дунаю і далі в Константинополь”, – доповідав 1735 року фельдмаршал Мініх у Санкт-Петербурзі. Блокаду Константинополя з моря і захоплення його з суші вважав остаточним завданням своєї місії головнокомандувач російських збройних сил на Балканах і в Архіпелазі граф О. Орлов у 1768 – 1774 роках. На кораблі Балтійської ескадри, поряд з необхідними припасами, завантажили величезну кількість ікон, бо знали – росіяни йдуть відновлювати православну Візантію. 1853 року, на початку Кримської війни, блискуча перемога у Синопській баталії породила чимало запитань серед чорноморських офіцерів – чому відкладається негайний десант на Босфор? І пізніше – у російсько-турецькій війні 1877 – 1878 років – напівзабуті сьогодні герої Шипки розбили турецьку армію під Шейново, Філіпполем і Андріанополем і вишли до передмість Константинополя. Навіть у Першу світову війну перед адміралом О. Колчаком ставилося завдання захопити Босфор. Для стратегічного десанту в Одесі вже гуртувалися козацькі полки.

Як бачимо, конкретна геостратегічна проблема чорноморських проток у поєднанні з гаслами загальнослов'янської єдності лишалася головним змістом геополітичних міркувань російських авторів, які вбачали центр інтересів Росії за морем, у Царгороді-Стамбулі, на турецьких берегах Босфору і Дарданелл.

Докорінно відрізняються від них українські геополітичні концепції, які з'явилися наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття і актуалізувалися у зв'язку із спробою України створити власну, незалежну від Росії державу.

Якщо російські автори робили акцент на ідеологічному обґрунтуванні необхідності експансіоністських планів, то українські мислителі прагнули знайти геополітичний смисл самої України, так би мовити, „не відриваючись” від її національних кордонів. Правда, слід зазначити, що самі кордони українського етноареалу протягом останнього століття були значно поширені за рахунок освоєння Причорноморського степу. Територія Української держави часів Б. Хмельницького, відрізана Османською імперією і Кримським ханством від Чорного моря, одержала в результаті російських завоювань і приєднання так званої Новоросії надійний вихід до моря, а з ним – і можливість торговельних стосунків з Південною Європою і Близьким Сходом. На це слушно вказував ще М. Драгоманов, коли писав, що „без південних берегів Чорного моря Україна

неможлива як культурний край” [15, с. 446]. На відміну від його попередників, котрі наполягали на переважанні материково-річкового характеру української геополітики, М. Драгоманов підкреслював роль Чорного моря як „вікна у Європу” для України.

Першу власне геополітичну за характером концепцію чорноморської орієнтації України запропонував М. Грушевський. Навесні 1918 року він писав, що саме на узбережжі Чорного моря містяться справжні економічні і політичні інтереси України, а українці мають з народами Причорномор'я щільний історичний зв'язок, яким не слід нехтувати. „Коли народність наша, дух нашого народу тягне нас на захід, край завертає нашу енергію, нашу працю на схід і полудне, в сферу нашого моря, нашого комунікаційного центру, до котрого ведуть нас наші ріки і повинні б повестисі всі наші дороги, коли б вони будувалися нами, в орієнтуванні нашими інтересами, а не мали своєю метою – навпаки – боротися з природною орієнтацією нашого економічного й культурного життя” [16, с. 23].

Цю думку розвивав учень М. Грушевського С. Рудницький: „Спрямованість рік... у сукупності з фактом, що Чорне море, ця єдина добра границя України, примушує із природою необхідністю нашу батьківщину шукати головну політико-географічну опору на чорноморському узбережжі: польська і московська небезпека вимагатимуть від України, щоб вона свій політичний центр тяжиння перенесла на Чорне море, оперлася постійно і сильно на його узбережжі і шукала зв'язки і союзи з могутніми державами, які панують і мають інтереси в Передній Азії” [17, с. 138].

Після повернення з еміграції в Радянську Україну М. Грушевський знов порушує питання про величезне значення для республіки південних земель, про єдність України Центральної і Південної, України і Новоросії. „Донедавна, та можна сказати, що ще й нині ще, „Новоросія” і „Україна” мисляться як поняття окремі, диспаратні, не зв'язані органічно. Процес освоєння Полудневої України слов'янською в нинішнім вигляді українською людністю, що тягнувся протягом тисячоліть – донині ще не закінчився. Завдання істориків... – вивчити зовнішню історію сеї української експансії на Полудне, висвітлити впливи сього колонізаційного походу на місцеві відносини в Степу і на Побережжю, і навпаки – вияснити, які наслідки ся полуднева українська експансія і зміни в ній – припливи на полуденне української людності і відпливи назад до лісостепу і лісової зони, вносила до українського життя в його колонізації запілля, в лісостепі і в лісовій зоні” [5, с. 58].

Подальший розвиток та, вочевидь, своєрідну кульмінацію чорноморський вектор української геополітики отримав у працях Ю. Липи. Взагалі він присвятив морській стихії чимало поетичних рядків. „Море, – писав, зокрема, він, – це був простір без видимих границь і без видимих

перепон, нераз лагідний і відкритий для всіх, навіть найслабших, а проте небезпечний. Під ногами людини тут була завжди прірва і знищення. Плюскіт хвиль нагадував про смерть. І відразу, і зрозуміло, і просто смерть розкривалась перед тим, хто не знав хоч би про те, як посуватись цією блискучою, живою долонею стихій. Від небезпеки можна було вислизнути владним умінням, надлюдським зусиллям, - і потім всесильна радість опанувала людину, - чесна була і боротьба, і перемога. Перемога тут завжди була заслужена: людина в обличчі стихії ставала також стихією, - і відважна, і мовчазлива, і підзорлива, й відкрита, і передбачлива, й напастлива, і покорена найбільшій дисципліні, й вільна... Була між Богом і морем" [18, с. 387].

Ю. Липа розглядає Чорне море як вузол усіх рік України. „Річки — ці найзручніші магістралі давніх часів грали важливу роль у формуванні національних спільнот; річкова мережа формує єдність території, її торгівлі, влади, звичаїв, нарешті — мови і релігії... Річкова система українських шляхів закінчується гирлами річок... Чорне море органічно пов'язано з українськими ріками виявленням і матеріальних, і духовних тенденцій української території" [6, с. 57 – 58].

Отже, Ю. Липа говорить про циркумпонтійську організацію геополітичного простору України. Чорне море і Кримський півострів — це не лише „точка опертя" й „комунікаційний центр" незалежної української держави, своєрідна сцена, за діями на якій спостерігає весь український народ. Якщо для Київської Русі і Хмельниччини, як перших спроб державотворення України, чорноморська орієнтація зовнішньої політики не була головною, то у 1917 — 1920 роках Українська держава робить практичні кроки щодо її реалізації. Згадаємо тут українізацію Імператорського Чорноморського флоту, мирні переговори Києва й Криму, претензії на Кубань як „заморську територію України". Ані уряд М. Грушевського, ані гетьманат П. Скоропадського, ані Директорія С. Петлюри не відмовлялися від прав на Північне Причорномор'я і Крим. Всі вони демонстрували своє прихильне ставлення до циркумпонтійської доктрини. Понад те, С. Рудницький, як і Ю. Липа, вбачає у втраті Україною Криму „винесення смертного вироку" українській незалежності [19, с. 294].

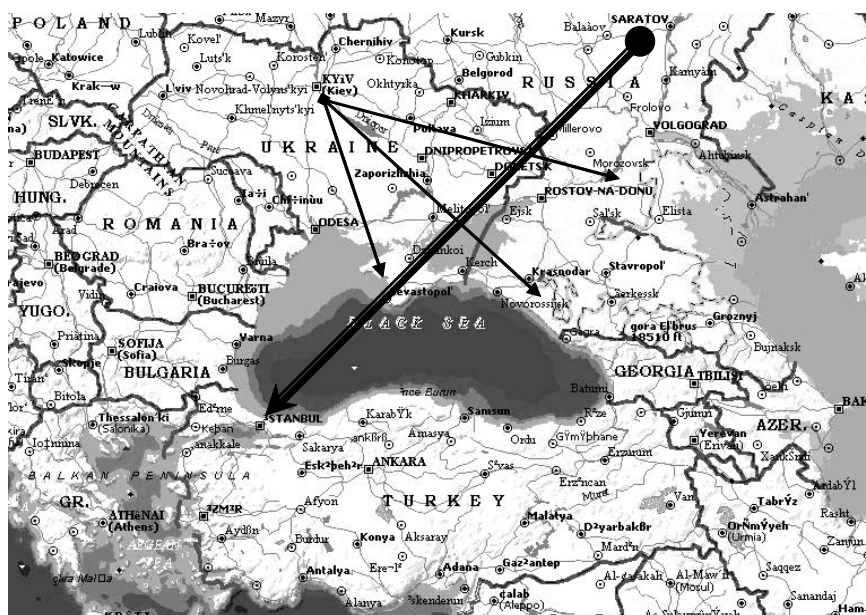
На думку Ю. Липи, чорноморський вектор української зовнішньої політики має проявитися у консолідуєчій функції українського народу. Цей автор, як і Л. Биковський, пише про цілісність Чорноморського геополітичного простору, що „має власний геополітичний зміст, власну етнічну спільність і власні... торгові, культурні і державні традиції, що зробило однорідною психіку чорноморського населення. Проблема у тому, щоб у цій геополітичній і культурній спільності у сучасній течії міжнародних стосунків знайти волю для єдності і динаміки". Навколо Чорного моря повинна з'явитися політична сила, яка б виказала ініціативу „виявити волю цілого Простору до власного буття як політичної спільноти"

**Чорноморські вектори
у геополітичних концепціях України і Росії**

Роман Додонов

і взяла б на себе історичну відповідальність за цей крок. „Хто ж у першу чергу предначинаний самим Провідінням і історією задля перетворення цієї волі в життя, хто може бути носієм Чорноморської доктрини?.. Україна, воля її народа і маса її края” [Цит. за: 20, с. 6].

**Російський та українські вектори геополітичних концепцій
кінця XIX – першої чверті XX століття**

Отже, чорноморський вектор у геополітичних міркуваннях ідеологів української революції 1920-х років спрямований на Таврію, Крим, Кубань та інші землі, населені українцями. У будь-якому випадку, українські геополітичні інтереси не такі масштабні, як російські, і уявлялися не на південному, а на північному узбережжі Чорного моря. Прагнення ж об'єднати навколо України інші народи Причорномор'я пояснюється не стільки економічним, дипломатичним, військовим потенціалом, скільки зрозумілим бажанням знайти місце молодій держави поза межами Російської імперії, створити новий світовий порядок, де б Україна відігравала впливовішу роль.

Завершуючи порівняння російських і українських геополітичних концепцій щодо Чорного моря, зазначимо, по-перше, що вони мали конкретно-історичний характер і обумовлювалися тодішніми особливостями відповідних держав у системі міжнародних стосунків. Здавалося б, цей факт не дає нам методологічних підстав для їх порівняння, але нагадаємо, що геополітика мислить категоріями

стратегічними, які не змінюються водночас із зміною зовнішньополітичного курсу чергового уряду – вони довгострокові. Тому, враховуючи історичні умови виникнення відповідних геополітичних концепцій, ми все ж повинні виносити з них уроки на майбутнє.

По-друге, у наведених геополітичних концепціях другої половини XIX століття переважає відверто експансіоністська позиція. Можливо, це можна пояснити загальним „духом епохи”, коли право сили вважалося природним. „Народи, які належать до одного культурно-історичного типу, – пояснює М. Данилевський, – мають природну схильність розширювати свою діяльність і свій вплив наскільки вистачить сил і засобів, так само, як це робить і кожна окрема людина. Це природне честолюбство невідворотно приводить в зіткнення народи одного культурного типу з народами іншого...” [3]. Звісно, такі настанови не можуть серйозно сприйматися ані політиками, ані науковцями у XXI столітті, але й сьогодні ні в кого не виникає особливих сумнівів у тому, що „територія як у природі, так і в суспільстві, постійно стає об’єктом конкуренції між різними засобами її використання, функціями місця” [21, с. 124].

По-третє, наведені геополітичні міркування вписуються в тойбіанську концепцію „Виклику – Відповіді”. Якщо російська цивілізація відчуває Виклик з боку мусульманської, то й Відповідь їй обумовлює спрямованість російської чорноморської політики на Стамбул – Константинополь – Царгород. Якщо для новоствореної української держави такий Виклик йде з боку Росії, то й Відповідь має спрямовуватися в зустрічному напрямі. Звідси, до речі, й непомірні апетити національних лідерів щодо прилеглих до кордонів Української держави 1920-х років „східних територій” – аж до Каспійського моря.

По-четверте, специфіка геополітичних концепцій обумовлюється принципово різними потужностями, а, отже, й різними амбіціями Росії і України. Російська імперія, охоплюючи 1/6 суходолу, могла дозволити собі конкурувати із Західною Європою і висувати геополітичні завдання, які б суперечили інтересам останньої. Розгляд центру тяжіння чорноморської політики Російської імперії за морем став можливим саме тому, що Україна вважалася невід’ємною складовою „російського світу”. Українська самостійність болюче вдарила по імперській ідеї, потребуючи перегляду і значної корекції змісту геополітичних теорій. З іншого боку, українська геополітика (якщо така взагалі можлива) мала скромніше завдання: ідеологічно закріпити за Україною право на володіння північним узбережжям Чорного моря – спірними територіями Новоросії та Криму. І декларація циркумпонтійського принципу організації геополітичного простору України лише підкреслює цей висновок.

Нарешті, по-п’яте, обидва чорноморські вектори не зникли назавжди в анналах історії, а й сьогодні проявляються у висновках науковців, у заявах представників деяких політичних партій, у програмах дій урядів

**Чорноморські вектори
у геополітичних концепціях України і Росії**

Роман Додонов

обох країн. Схоже, Росія ніколи не погодиться на втрату статусу супердержави після розпаду СРСР і національне приниження, що супроводжувало цю втрату. На цьому тлі геополітичні ідеї М. Данилевського чи К. Леонтьєва завжди знайдуть прихильників. „Крим може бути або російським, або турецьким. Українським Крим не буде ніколи”, – не раз доводилося чути в Сімферополі. „Без абсолютного контролю Москви над акваторією Чорного моря, – твердить сучасний російський геополітик М. Нартов, – неможливо говорити про припинення таласократичного впливу, що йде із Заходу, із атлантистської Туреччини – історично найдавнішого і найупертішого недоброзичливця Росії, або інших країн Середземномор'я, а цей контроль є можливим тільки після укладення повномасштабного договору” [22, с. 149].

Залишається додати, що пострадянська Україна своєю зовнішньою і внутрішньою політикою демонструє дивовижну невідповідність власним геополітичним інтересам, втрачаючи одну за одною непогані стартові можливості на Чорному морі. Свідомо чи підсвідомо копіюючи російських геополітиків, автори української стратегії роблять ставку на телурократичних заходах. Якщо для Росії такі методи є природними, обумовленими континентальним (євразійським) статусом цієї держави, то для України доцільнішими були б таласократичні тенденції. Проте, незважаючи на те, що ідеологи підкреслюють принципову різницю між Україною і Росією, українські геополітики все ще не усвідомлюють переваг, які відкриває Чорне море для нашої країни на Близькому Сході і в Середземномор'ї. Серед прикладів індивідуальності держави до питань реалізації циркумпонтійського проекту слід назвати практичне зникнення національного торговельного флоту; слабкість військово-морських сил та відмову від побудови ракетного крейсера „Україна” зокрема; розпродаж українського рибальського флоту; занепад суднобудівної промисловості; значне скорочення товарообігу у дунайських і чорноморських портах; неефективність міждержавних утворень типу ГУУАМ (після виходу Узбекистану – ГУАМ).

Перелік можна продовжувати, але й цього досить, щоб усвідомити: вітчизняна геополітика має три стратегічні вектори – західноєвропейський, євразійський і середземноморський. Жоден з них не можна перекреслити простою декларацією або навіть вказівкою Президента. Вони існують об'єктивно, що обумовлюється вже географічним розташуванням країни. Але водночас не можна не бачити, що середземноморський вектор був і лишається „заручником” перших двох векторів.

Література:

1. **Хаусхофер К.** Континентальный блок: Берлин - Москва - Токио // Элементы. Евразийское обозрение. - 1995. - № 7. - С. 32 - 36.
2. **Соловьев С. М.** Петровские чтения // <http://lib.ru/HISTORY/SOLOVIEV/chtenie.txt>
3. **Данилевский Н. Я.** Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому. - СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета; Изд-во „Глагол”, 1995. - 432 с.
4. **Леонтьев К. Н.** Восток, Россия и Славянство. Философская и политическая публицистика. Духовная проза (1872 - 1891). - М.: Республика, 1996.
5. **Грушевський М. С.** Степ і море в історії України // Український історик. - 1991 - 1992. - Ч. 110 - 115. - Т. 28 - 29. - С. 58.
6. **Липа Ю.** Предназначение Украины. - Нью-Йорк, 1953. - С. 57 - 58.
7. **Гаджиев К. С.** Введение в геополитику. Учебник для вузов. - М.: Издательская корпорация „Логос”, 1998. - 416 с.
8. **Дугин А. Г.** Основы геополитики. Геополитическое будущее России. - М.: Арктогея, 1997. - 249 с.
9. **Тихонравов Ю. В.** Геополитика: Учебное пособие. - М.: ИНФРА-М, 2000. - 269 с.
10. **Шепелев М. А.** Глобалистика. Учебное пособие для студентов вузов. - Днепропетровск: ДНУ, 2001. - В 2-х ч.
11. **Никифоров А.** Геополитический смысл Украины (К постановке проблемы) // <http://boozers.fortunecity.com/caledonian/478/ar/3056.htm>
12. **Несук Н., Репринцев В., Каминский Е.** Украина в зарубежных доктринах и стратегиях XX века // Політична думка. - 1995. - №2 - 3. - С. 50 - 71.
13. **Держалюк Н., Виднянский С., Коваль В.** и др. Украина в зарубежных доктринах и стратегиях XX столетия // Політична думка. - 1996. - №68 - 89.
14. **Порубежный С. О.** Краткий геополитический экскурс в украинский вопрос // Русский геополитический сборник. - Москва, б. г. - Вып. 1. - С. 51 - 55.
15. **Драгоманов М. П.** Письма на Надднепрянскую Украину. Литературно-публицистические труды. - Киев, 1970. - Т. 1. - С. 446.
16. **Грушевський М. С.** Нові перспективи // На порозі Нової України: Гадки і мрії. - К., 1991. (Репринт 1918 р.). - С. 23.
17. **Рудницький Л. С.** Украинское дело с точки зрения политической географии. - Берлин, 1923. - С. 138.
18. **Липа Ю.** Нотатник. Том 3 (Новели) // Липа Ю. Козаки в Московії. Історичний роман. - Львів: Червона калина, 1995. - 456 с.

**Чорноморські вектори
у геополітичних концепціях України і Росії**

Роман Додонов

19. **Рудницький С. Л.** К основам украинского национализма // Рудницький С. Почему мы хотим самостоятельную Украину. - Львов, 1994. - С. 294.

20. **Шаблій О. І.** Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Львів - Мюнхен, 1993. - С. 6.

21. **Арманд А. Д.** География через призму дополнительности // Вопросы философии. – 2004. – № 4. – С. 116 – 125.

22. **Нартов Н. А.** Геополитика: Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 359 с.